

ΤΟ ΑΥΤΟΠΟΡΤΡΕΤΟ ΩΣ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΠΙ ΤΩΝ ΝΑΡΚΙΣΣΙΚΩΝ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΩΝ

Παρουσίαση εργαστηρίου

Στέλλα Παρασκευά, Βασίλης Δημόπουλος

Που έγκειται η ανάγκη κάποιου να ζωγραφίζει το πορτραίτο του, με ή χωρίς καθρέφτη; Ποιον ζωγραφίζει ζωγραφίζοντας την αυτοπροσωπογραφία του; Τον ίδιο να κοιτιέται μέσα από το μητρικό βλέμμα. Ήδη από το *Προσχέδιο* (1895), ο πρώιμος Φρόντ ενδιαφερόταν για την προβληματική της ανακλαστικότητας, δημιουργού αναπαράστασης εαυτού. Μέσα από την κατοπτρική αντανάκλαση του μητρικού αντικειμένου και την αντήχηση των ψυχικών του καταστάσεων, το βρέφος αρχίζει να αποκτά συνείδηση της συναισθηματικής του κατάστασης. Ο εύπλαστος μητρικός καθρέφτης παράγει ένα αποτέλεσμα «ναρκισσιστικού» διπλού, έναν παρόμοιο με τον εαυτό αλλά και έναν άλλο.

Η αυτοπροσωπογραφία είναι εκ φύσεως ναρκισσιστική· ένα είδος καθρέφτη, εφόσον το υποκείμενο απευθύνεται πρωτίστως στον εαυτό. Μορφοποιεί, συμβολοποιεί, φωτίζει με χρώμα, βάθος, και σώμα τη λευκή επιφάνεια, και σε δεύτερο χρόνο επιστρέφει στον άλλο. Ο ζωγράφος αυτοπορτραιτίζτας, σε αντίθεση με τον Νάρκισσο δεν πνίγεται στον αντικατοπτρισμό του. Δημιουργεί. Μέσω του έργου του, εδραιώνει μια επικοινωνία με τους ανθρώπους.

Ένα ουσιαστικό μέρος της ταυτότητας χτίζεται με το βλέμμα του άλλου. Για να μπορέσει κανείς να κοιτάξει τον «εαυτό του ως άλλον», σύμφωνα με τη φράση του Ricoeur, χρειάζεται να χρησιμοποιήσει το βλέμμα του άλλου ως μοντέλο/πρότυπο. Να κοιταχτεί μέσα από το βλέμμα του άλλου, ένα εξωτερικό βλέμμα, πηγή και αντικείμενο ενόρμησης στην υπηρεσία κατασκευής ενός εσωτερικού βλέμματος, αυτοαναπαράστασης.

Οι αυτοπροσωπογραφίες μας φέρουν αντιμέτωπους με το ερώτημα: ποιος κοιτάζει ποιον; Ο πορτραιτίζτας τον θεατή; Ο θεατής τον πορτραιτίζτα; Ο πορτραιτίζτας το διπλό του στον καθρέφτη; Ο καθρέφτης θα ήταν η προσφυγή στον τρίτο; Ο ζωγράφος της αυτοπροσωπογραφίας διερευνά όλες τις δυνατές θέσεις της σκοπικής ενόρμησης, εικονογραφώντας τον ισχυρισμό του Φρόντ ότι «το κοιτώ προηγείται του κοιτιέμαι». Ο ενεργητικός στόχος εμφανίζεται νωρίτερα από τον παθητικό· κανείς κοιτάζει προτού θελήσει να κοιτιέται. Ο αυτοπορτραιτίζτας εργάζεται μέχρι να αναγνωρίσει τον εαυτό στην εικόνα που δημιουργεί. Ωστόσο, για να έχει μια αναπαράσταση εαυτού, πρέπει πρώτα να κοιταχθεί, να γίνει αντιληπτός από τη μητέρα.

Ίσως για κάποιους, ο καθρέφτης των μητρικών ματιών δεν λειτούργησε. Η ελλιπής μητρική επένδυση αφήνει σοβαρά ίχνη στον ψυχικό ιστό, τα οποία ο αναλυτής θα προσπαθήσει να ιχνηλατήσει μέσα από ελλείματα αναπαραστασιακά, ναρκισσιστικά. Ποιες είναι οι επιπτώσεις της απουσίας του βλέμματος στη δόμηση του ναρκισσισμού; Η εμπειρία του ακίνητου προσώπου (*still face*), όπου η μητέρα αδειάζει το βλέμμα της, δείχνει τη δραματική επίδραση στο μωρό, το οποίο σε λίγα λεπτά, γίνεται άτονο και απαθές. Αντανακλά μια μητέρα απούσα - την νεκρή μητέρα του Green - ανίκανη να δεχτεί και να αντικατοπτρίσει το παιδί. Η επένδυση της αναπαράστασης αντικειμένου δεν αντανakλάται από το αντικείμενο και η αναπαράσταση αντικειμένου χάνεται σε μια «μαύρη τρύπα» της ψυχής· με αποτέλεσμα η ψυχική λειτουργία να γίνεται αιμορραγική.

Όταν εξαφανίζεται ο εσωτερικός ψυχικός καθρέφτης, πως αντιμετωπίζεται ο τρόμος της ανιμιστικής συνέχειας; Εάν το πρόσωπο της μητέρας δεν απαντά, τότε ο καθρέφτης είναι ένα πράγμα για να το κοιτάς αλλά όχι για να κοιτάζεσαι. Τίποτα δεν αντανakλάται, τίποτα δεν

επιστρέφεται. Ο καθρέφτης είναι άδειος. Η μητέρα δεν επέστρεψε ολοκληρωμένη εικόνα του παιδιού (τεμαχισμένο πορτραίτο). Η εικόνα του σώματος αλλοιώνεται όταν ο άλλος στέλνει μια αόριστη και αποεπενδεδυμένη αντανάκλαση. Το εγώ-δέρμα δεν περιβάλλει πλέον και το εσωτερικό το οποίο συγκρατεί θα καταρρεύσει. Το βρέφος θα απειληθεί με χάος και θα οργανώσει την απόσυρσή του ή θα αμυνθεί υπερεπενδύνοντας το πραγματικό, αναζητώντας άλλες ανακλαστικές επιφάνειες.

Σε αυτόν τον άξονα σκέψης, η αυτοπροσωπογραφία μπορεί να θεωρηθεί ως ασπίδα του Περσέα για τον ίδιο τον πορτραίτιστα, προστατευτικό περίβλημα και καθρέφτης. Ένας καθρέφτης, έκφανση του μητρικού καθρέφτη, που επιτρέπει την αναπαράσταση του εξωτερικού κόσμου και του εαυτού.

Ο Νικολά Πουσέν ζωγράφιζε το αυτοπορτρέτο του με φόντο τους πίνακές του. Ο Γκογκέν, όταν ζωγράφιζε κι εκείνος τα «ηλιοτρόπια», συμπεριέλαβε στον πίνακα τον Βαν Γκογκ, όπως τον έβλεπε να δουλεύει δίπλα του. Όταν ο Βαν Γκογκ είδε το πορτρέτο, είπε: «Ναι, είμαι πράγματι εγώ, αλλά σαν τρελός». «Πολύ θα ήθελα να μάθω τι θα γίνω, όταν θα βγω από το κουκούλι», έγραψε στην Εμίλ Μπερνάρ. Ίσως, όταν βγήκε από το κουκούλι του, ζωγράφιζε τα πορτρέτα του. Το κουκούλι του άραγε τον προστάτευε από την αποδιοργάνωση; Ταυτόχρονα όμως λειτουργούσε και ως έναυσμα για αποκαλύψεις;

Ίσως εδώ συναντάμε το νόημα της λέξης «ανάμνηση» του Βαν Γκογκ. Υπαινίσσεται τη ζωγραφική από μνήμης. Στο ψυχιατρείο – «το κουκούλι» του; Ζωγράφιζε από μνήμης έργα των Ντομιέ και Μιλέ. Να ήταν άραγε μια κίνηση ώστε η μνήμη να γίνει ανάμνηση, να αναπαρασταθεί το μη αναπαρασταθέν ή ακόμη, θα λέγαμε, ως κίνηση αναπαράστασης του μη αναπαραστάσιμου; Ίσως γι' αυτό οι αυτοπροσωπογραφίες του διαφέρουν μεταξύ τους.

«Βάζω μπροστά μου ένα ασπρόμαυρο αντίγραφο του Ντελακρουά και του Μιλέ, ώστε να αυτοσχεδιάζω με το χρώμα... Εκεί βρίσκεται ο εαυτός μου, όταν χρησιμοποιώ άλλο χρώμα». Το άλλο χρώμα ως αποκάλυψη αυτού που δεν έχει «χρωματιστεί»; Δεν έχει επενδυθεί με συναίσθημα και επομένως παραμένει ως «ξένο σώμα» εντός του ψυχικού οργάνου;

Ο Καραβάτζιο έλεγε: «Κάθε ζωγράφος είναι ένα κεφάλι Μέδουσας» και πίστευε ότι «μπορούμε να νικήσουμε τον τρόμο μόνο μέσα από την εικόνα του τρόμου». Πρόκειται για μια επανόρθωση του αρνητικού του τραύματος με τα ίδια του τα μέσα; Κάθε ζωγράφος είναι ένας Περσέας· ένας Περσέας που με την ασπίδα-δημιουργία του μπορεί να αποφεύγει την απολίθωση από το άμεσο βλέμμα και τη διέγερση και να αντιμετωπίζει τη Μέδουσα του εσωτερικού του κόσμου. Η αντιτραυματική ποιότητα των έργων του τον βοηθά να εξέλθει από τη ναρκισσιστική απομόνωση και ταυτόχρονα να προστατευτεί από μια υπερβολική εγγύτητα με τον άλλο.

Πώς και πού θα ανιχνεύσουμε τους παραπάνω προβληματισμούς στην κλινική μας εργασία;

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Denis, P. (2012). *Le narcissisme*. Paris, PUF.
- Δημόπουλος, Β. (2021). *Η θεωρία και η κλινική του ναρκισσισμού*. Αθήνα, Αρμός.
- Δημόπουλος, Β. (2024). *Το βλέμμα στην ψυχανάλυση*. Αθήνα, Αρμός.
- Fain, M. (1970). Prélude à la vie fantasmatique, *Revue française de Psychanalyse*, XXXV, 2-3, 291-364.
- Freud, S. (1895). *Esquisse d'une psychologie scientifique*. In *Naissance de la psychanalyse*. Paris, PUF, 1956.

- Freud, S. (1915c). *Pulsions et destins de pulsions*. In *Œuvres complètes* : t. 13, pp. 163-185.
- Green, A. (1983/2007). *Narcissisme de vie, narcissisme de mort*. Paris, Éditions de Minuit.
- Green, A. (1990). *La folie privée. Psychanalyse des cas-limites*. Paris, Gallimard.
- Green, A. (2002). *La pensée clinique*. Paris, Odile Jacob.
- Pasche, F. (1971). Le bouclier de Persée ou psychose et réalité. *Revue française de Psychanalyse*, 35 : 27-41.
- Roussillon, R. (1991). *Paradoxes et situations limites de la psychanalyse*, Paris, PUF, 2001.
- Roussillon, R. (2010). *Le jeu et l'entre-je(u)*. Paris, Dunod.
- Roussillon, R. (2025). *Le narcissisme : vers une évolution de la théorie psychanalytique*. Editions : Érès.
- Sabouret, E. (2008). La disjonction du Caravage. *Adolescence*, 26, 2 : 423-448.
- Winnicott, D. W. (1971). *Playing and Reality*. London, Tavistock Publications.